

Adımız, soyadımız və mənəvi həyatımız

İnsan cəmiyyətində baş verən inqilabi hadisələr, icimai formasiya əvəzlənməsi istər cəmiyyətin həyat normalarında, istər insanların psixologiyasında, dünya-görüşündə, davranışında, münasibətlərində, hətta estetik meyarlarında yenilik yarada bilər, hətta dilin özündə də şəraitə ifadə edən yeni terminlər ola bilər. Lakin bütövlükdə dildə çevriliş yarana bilməz. Dil heç vaxt bazis üzərində üstqurum olmayıb. Vaxtilə qeyri-adi, fenomenal təfəkkürə malik olan İ.V.Stalinin akademik Marrın dil haqqında yanlış mülahizələrini haqlı olaraq tənqid edəndə də dilin məhz bu təkzibedilməz faktına istinad edirdi ki, dili xalq yaradıb və dil yalnız bu xalq ölüb gedəndən sonra aradan çıxmağa bilər. Arada-bədəre çox eşidirdim ki, bu məsələdə guya Stalinə ona görə etiraz edə bilmirdilər ki, ondan qorxurdular. İndi Stalin və onun zəhmi, qorxusu da yoxdur. Görəsən indi belə dilçilər azad, niyə sərbəst şəkildə deyə bilmirlər ki, Stalin düz demirdi?!

Əlbəttə, cəmiyyətdə müəyyən siyasi, inqilabi dəyişiklik olanda dildə bununla əlaqədar leksikaya, lüğət fonduna yeni söz, termin və ifadələr keçə bilər. Amma bu dəyişdirmə statusunu bütövlükdə aradan götürmək qətiyyətinə münasib deyil. Sovet dövrünün ilk illərində bizdə də yeni cəmiyyətə bağlı yeni sözlərin leksik dövrüyyəyə keçməsi təbii idi. Amma dilə yenilik naminə qərribə, gülünc ifadələr də gətirilməsi əcaib paradoks yaradırdı.

Bir qədər yaşlı adamların yaxşı yadındadır ki, bir vaxt Çində «mədəni inqilab» deyilən bir hərəkət başlanmışdı. Bu hərəkətin iştirakçıları qədim irsinə, bir çox xalq adət və ənənələrinə, hətta xalq sözlərini konservatizm adlandırır və bütün bunlara nihilist münasibət bəsləyirdilər. Bu zaman xunbeyinlər adlanan xüsusi gənclər daha radikal hücumla keçib, xalqın əsrlər boyu yaratdığı nailiyyətləri «söküb-dağıtmaq istəyir, hətta xalqın leksikasında möhkəm yer tutmuş söz və ifadələri gözdən salmaq istəyirdilər». Qeyd etdiyim kimi, Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində bizdə də belə bir zərərli təmayül yaranmışdı, gözəl şairimiz Mikayıl Müşfiqin «Oxu, tar!» şeiri də bu hərəkətə qarşı yazılmışdır. O zaman V.Lenin «Biz hansı irsdən imtina etməliyik?» məqaləsində bu ifrat nihilist mövqeyi kəskin tənqid etmişdi.

Bu məqalədən çox aydın şəkildə belə bir obyektiv, məntiqi nəticə çıxırdı ki, hansı formasiya olursa-olsun xalqı, onun təfəkkürünün yaratdıqlarını siyasətlə qarışdırmaq olmaz. V.İ.Lenin yazırdı: «Biz kommunizmi yalnız köhnə cəmiyyətdən bizə qalan təşkilat və təsisat məcmusundan, insan qüvvəsi vəsaiti ehtiyatından qura bilərik» (5, 101).

Bizdə isə nihilizm, inkarlıq, sovet cəmiyyətinə o qədər ədalətsiz münasibət formalaşmış ki, (əlbəttə, bir qrup cəmiyyət arasında!) az qala o dövrün bütün nailiyyətlərinə qarşı nitfət yaratmaq cəhdi göstərilir. Necə deyirlər, «Dədəm mənə kor deyib, hər nə gördün, vur deyir» prinsipi ilə obyektivlik hissini itirirlər. Amma, yaxşı ki, xalq ümumilikdə o cəmiyyətə nankor münasibət bəsləmir.

Mərhum liderimiz Heydər Əliyev o dövrdəki bəzi ədalətsizlikləri tənqid edəndə də, qətiyyətinə bunları sosializm cəmiyyətinin qüsuru hesab etməmiş və bu neqativ münasibətləri o zamankı partiya liderlərinə şamil etmişdir.

Bu dediklərimizdə əsas məqsəd dilimizə zorla pərçim edilən söz və ifadələrlə bağlıdır. Biz bundan qabaq həmin problemlərlə bağlı ayrıca məqalə də yazmışıq (soyadı – familiyaları ilə bağlı) və göstərmişdik ki, müstəqillik dövründən bəri bizim leksikonumuza yüzlərlə ögey, mənasız yad sözlər gətirilmişdir, özü də xalq təfəkkürü ilə bağlı olmayan, xalqın istəyilə razılaşdırılmadan, necə deyirlər «kontrabanda» yolu ilə gətirilən sözlər. Bu münasibətdə bizim ziyalılarımızın, jurnalistlərimizin, filoloqlarımızın, xüsusilə dilçilərimizin də soyuq münasibəti açıq-əşkar hiss olunur. Məsələn, televiziya verilişində «Vaxt» sözünə az qala tabu qoyulub. Aparıcılar belə deyirlər: «Zamanımız yoxdur, zamanımız qurtardı» və s. Əlbəttə, bundan böyük savadsızlıq ola bilməz ki, «zaman və vaxt» sözləri arasındakı fərqi bilməyəsən. Məlumdur ki, zaman fəlsəfi kateqoriyadır, «vaxt» isə zamanın bir vahididir. Görəsən həmin aparıcı və jurnalistlər heç özləri öz evlərində eşidiblərmi ki, desinlər: «Ay bala, zaman neçədir?», «Zaman çatdı, qalx, ay ağa!» və s. Xalq haçan belə deyib axı? Hətta televiziya da belə sözlər eşidir: «Mən lap yaxşı xörək bişirə bilirəm, amma zamanım yoxdur?». Nə əcaib cümlə! Radio və televiziya da

qala kütləvi şəkildə yazıçıya «yazar» deyirlər. Bu hoqqabazlıq axı hansı bazadan gəlir? Niyə biz bu üzəndən iraq məntiqə görə gərək əkinçiyə əkərək, biçinçiyə biçərək və sair deməliyikmi? Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev bir dəstə ziyalı qarşısında tutarlı məntiqə söykənib bildirdi ki, bizim dilimiz Azərbaycan dilidir və o, özü də bu dilin estetik qüdrətini, şəhd-şəkərini, koloritini həmişə qoruyub saxlayırdı. Qərribədir ki, bizim böyük şəhid şairimiz İmadəddin Nəsimi az qala 600 il bundan qabaq «yazıçı» sözünü öz halal dilimizin halal sözü kimi işlədib. Görün, o, necə deyib:

(6, 91)

Bu məsələ ilə bağlı «Soyad» sözünə və anlayışına da öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Bu söz guya «famiyaya» sözünü milliləşdirmək məqsədilə meydana gətirildi. Axı bu bir ailə şəcərəsi, bir nəsil şəcərəsi soyad, tayfa məfhumlarının kiçik vahididir. Yəni bir ailə ocağını təmsil edən söz bütöv bir tayfa anlayışını yox, bu tayfa üzvlərindən birinin evi, ocağı, ailəsi ilə bağlıdır. Əgər birinin familiyası «Əhmədov»dursa, bu söz soyad anlayışını tamamilə ehtiva etmir, bir tayfaya məsələn, qanqlı, sak adlanan tayfaların hər birində yüzlərlə əcdad, nəsil silsiləsi yalnız Əhmədin əcdad şəcərəsi yox, minlərlə dilin şəcərəsi daxildir, yəni loru dildə desək, Əhməd adlı əcdad tayfanın, soyun bir üzvüdür və bu tayfanı təşkil edən ailənin, ocağın biridir. İstər Avropada, istər Rusiya və Orta Asiya xalqlarında –ov, -ev şəkilçiləri bütöv bir tayfa adını yox, bu tayfaya daxil olan əcdad statusu ilə bağlıdır. Yəni məsələn, əgər tayfanın adı «sak»dırsa, bir ailə şəcərəsi sak adlanır. Hər bir ailənin ayrıca nəsil, ocaq şəcərəsi var. Məşhur nəsil adı daşıyıcıları var: Topçubaşovlar nəslə, Vəkilovlar, Vəzirovlar və s. nəslə. Bu familiyalar tayfa adını yox, bu tayfanı təşkil edən ailə ocaqlarından biridir. İndiki halda belə çıxır ki, əgər birinin nəsil şəcərəsi «Aslan» adıyla bağlıdır, deməli «Aslan» adlı tayfa və soy da olub. Çuvaşlar evə «gil» deyirlər. Bizdə də belə sözlər işlənir: bu ev, bu ailə «Vəkilovlar» nəslindəndir, Vəkilovlarginin evindəndir, nəslindəndir, ocağındadır. Amma «Vəzirov, Vəkilov» tayfa adı deyil, konkret baba, əcdad adıdır. Qədim Misirdə «firon» sözü ev, nəsil mənasında işlədilir. Yaponların hərbiçi samuraylarının şəcərəsi «Samurayların evi» (Dom samurayev) adlanır. Deməli, familiyalar da –evov şəkilçiləri bir nəslin ocağı mənasındadır. Fransız dilində «famiyaya (la famis) ailə» mənasındadır. Romanovlar, Boqdanovlar, Burbonlar, Lüdvoviklər bir kişinin nəslə mənasındadır, bizim tarixi aspektdə işlədiyimiz bütöv, kollektiv qohumluq əlaqəsi bildiren tayfa mənasında deyildir. Mahmud Qaşqari «Boy» sözünü «tayfa» mənasında izah edir və bildirdi ki, bu söz hər hansı bir oğuzun kökünü, soyunu, əcdadını bildirir. Bizim fikrimizcə, -evov şəkilçisi ilə qurtaran nəsil şəcərəsi türk mənşəlidir. Əsrlərlə dilimizdə yaşamaq hüququ qazanmış sözləri başqa cür mənalandırısaq, onda gərək biz Füzulini köhnəlmiş hesab edək. Höte deyir: «Bir dilin qüdrəti əcnəbi sözləri özündən kənar atmasında deyil, onları udub həzm etməkdir». Lev Qumilyov pafiyalılar haqda yazır: «Parfiya feodal və liberal bir ölkə idi, onun başında Pəhləvilərin 4 (dörd) çar familiyası dayanırdı (4 çar nəslə)». (2, 51).

Bu mənada daha bir misal da gətirmək istəyirik. Məhəmməd Həmdullahın «İslama giriş» adlı kitabından oxuyuruq: «Bəzi peyğəmbərlərə bir «ev»-in (qəbilə və tayfanın) yalnız bir müəllifin, yalnız bir dinin təmsilçilərini tərbiyələndirmək islah etmək üçün ilahi vəzifə verilib». (2, 74). Bu sitatda bizi maraqlandıran cəhət odur ki, burada da «ev» sözü millət, tayfa mənasında işlədilir.

Məşhur qazax şairi, publisisti və tədqiqatçısı Oljas Süleymenov lazım bilsəydi, öz familiyasını dəyişib «Oljas Süleymenli» qoyardı. Türkcülüyü, türk fenomenini ən çox müdafiə edən bu cəngavər şair, onu da dəfələrlə təkrar edib ki, mənim millətimin adı Qazaxdır, lakin Oljas familiyasını dəyişib, -ov şəkilçisindən imtina etməyib, bu leksemi qanuni hesab edib. Oljas Süleymenov yazır: «Altay dillərində «ök»: «yev, nəsil mənasında işlədilmişdir, daha doğrusu, işlədilməkdədir. (4, 127). Seyfəddin Altayın lüğətində də «ev»sözünün bir mənası «ailə» kimi verilir (Seyfəddin Altay. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, 1994, s.562).

Oljasın tədqiqatına görə, xalis rus sözlərinin miqdarı 93-dür. (s.180) İndi yenə də «biz türkcə» hökmü-

nü verən «alimlər»imiz var. Lev Qumilyov isə belə deyir: «1500 il ərzində «türk» sözü bir neçə dəfə öz mənasını dəyişib. Lakin türk deyimdə V əsrdə knyaz Aşinanın ətrafında birləşən və VI-VIII əsrlərdə xalq kimi formalaşan və türk dilində danışan Orda nəzərdə tutulurdu. Lakin eyni dildə danışan qonşu xalqlar qətiyyətinə türk hesab olunmurdu. Ərəblər dillərini nəzərə almadan Orta və Mərkəzi Asiyanın bütün köçəri tayfalarını türk adlandırdılar». (3, 33).

Türk tədqiqatçıları, o cümlədən Faruq Sümər də bu həqiqəti təsdiq edir. Üzeyir Hacıbəyov heç yerdə öz familiyasını «Hacıbəyli» kimi qeyd etməyib. İndi onun familiyasını «Hacıbəyli» kimi qeyd edirlər. Bizim ixtiyarımız varmı ki, dahi bəstəkarımızın imzasını dəyişək? Məşhur tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin «İmzalar» adlı kitabında bəstəkar «Hacıbəyov» kimi yazılıb. Kitabın 93-cü səhifəsində oxuyuruq: «Üzeyir Hacıbəyov. «İrşad», «Tərəqqi», «Həqiqət», «İqbal», «Yeni İqbal», «Sovqat» adlı mətbuat orqanlarında. Ü.H. Üzeyir Hacıbəyov: «Tərəqqi», «Həqiqət», «İqbal», «Azərbaycan» (1919-1920). Ü.Hacıbəyov – Üzeyir Hacıbəyov. Təkcə bir yerdə «Azərbaycan» qəzetində öz imzasını U.Hacıbəyli kimi verib. Lakin Qulam Məmmədli bu sözün qarşısında yenə belə yazıb: «Üzeyir Hacıbəyov» (1, 93).

M.F.Axundovun da imzasını bu cür təhrif edirlər. Amma bir kitabda böyük dramaturq və filosofun imzası onun öz şəxsi möhründə Axundov kimi yazılıb. (8, 69). Nəhayət, onu demək istəyirik ki, doğrudanmı millət qeyrətini, millət təəssübkeşliyini təsdiq üçün bir şəxsiyyətin, özü də yaradıcı şəxsiyyətlərin, məşhurlarının imzalarını dəyişib, lovğalanmaq lazımdır. Lovğalanıb deyəsən: «Bax, gör mən millət üçün nələr eləmişəm!» Bu mənada XX əsr məşhur şairimiz Səməd Mənsurun bir şeiri ilə sözüümü bitiririk: («İskilər», «Ofar lələndilər»):

Doğrudanmı, «ofar» («ovlar»), «evlər» «li»ləndəndən sonra millətin ruhu öz yerinə qoyulacaq?! Millətin ruhu yox idimi məgər?! Qərribədir ki, dilçilər, tarixçilər bir-birindən fərqli düşünmək istəsələr də bu fərq yalnız zahiri mozaika şəkildə özünü göstərir; nüvə isə dəyişmir.

P.S. -li familiyası ilə bağlı Lev Qumilyov belə deyir: «-li familiyası Çində əsgəri xidmətdə olan əsilzadələrə məxsusdur, amma 400-cü ildən başlayaraq bu familiya əvvəlcə hunlarla, sonra tabqaqlarla bağlı olmuş, nəhayət Tan sülaləsinə keçmişdir. Bu sülalənin dayaq mərkəzi çinlilər və türkcülər yox, Çinin şimalında və Böyük Gölün ucqarlarında məskunlaşan qarışıq əhalidən ibarət idi. Buradakı əhali çin dilində danışsalar da, tabqaqların davranış stereotiplərini qoruyub saxlamışdılar. Nə çinlilər, nə də köçəri tayfalar onları özününkü hesab etmirdilər. Əslində onlar üçbucağın üçüncü zirvəsi idilər və passionar itələnmə enerjiyə hesabına birləşə bilmişdilər». (2, 154).

Yəni şəxsi ad, titul, ləqəb bir-birini əvəz edən hakimlərə verilsə, onda bu titul sonralar formanta da çevrilə bilər». Alim Qafurov yazır: «Zadə» komponentli adlar XIX əsrə qədər şəxsi ləqəb və ya titul olur». (1, 105).

«li» familiyası gürcülərdə də var. Əgər nəsil şəcərəsi sonradan familiya yaradan formant rolunu oynayıbsa və yayılma arealı genişlənərək gürcülərə də keçmişsə (Cuqaşvili, Lissaşvili) onda dilçilər bilavasitə öz sözlərini deməlidirlər.

-li formatı (Gürcüstanda Makedoniyalı İsgəndərin Kiçik Asiyaya yürüşündən sonra İberiyaya Gürcüstandan sıxışdırılan turkutların nəsl şəcərəsi ilə bağlı ola bilər) (Turkutlar haq.bax. Mahmud İsmayilov. Azərbaycan tarixi. Azərənşr, Bakı, 1992, s. 23).

N.A.Baskakova görə, familiya bir fərdin ləqəbi də ola bilər və ondan törəyənlər bu ləqəbi familiya kimi daşıya bilər, yəni bu söz bütöv bir evi, ailəni təmsil edə bilər. (7, 99)

N.A.Baskakov yenə yazır: Bu və ya digər şəxsin eyni familiyası öz aralarında heç bir ümumi qohumluq əlaqəsi daşımağa da bilər, yəni onların nəsiləri ayrı-ayrı da ola bilər. Bu hadisə o halda ola bilər ki, bir feodalın familiyası (tayfa adı) bütöv bir kəndin adamlarına verilib bilsin, amma bu nəsil adı yalnız bir adama məxsus ola bilər, bir nəslə aid ola bilər, məsələn, ruslarda Qolitsin, Qaqarin kimi familialar var ki, onlar feodal aristokratiyasına məxsusdur (yenə orada). Bu aristokrat adı bütün kəndə verilib bilər, amma adı adamlar da bu kəndin adı ilə bağlı familiya götürsələr, artıq demək olmaz ki, bu familiyanı daşıyanların hamısı bir nəslə aiddir. Deməli bu familialar soyadı, tayfa adı yox, yəni əcdad adı yox, təsadüfi adla da bağlı ola bilər (s.191).

Soyadlar haqqında danışan bəzi dilçi alimlər çox qərribə bir iddia da irəli sürürlər, onların fikrincə, guya biz azərbaycanlılarda ta qədimdən soy adı «oğlu», «qızı» komponenti ilə yaranıb. Onda belə bir sual meydana çıxır ki, ata soy, tayfa, nəsil adı bildirən sözün ata əcdadıdır? Axı nəsil, əcdad şəcərəsi bir adla məhdudlaşmır. Ata ilə oğul arasında uzun mərtəbəli əcdad pilləkəni yoxdur axı. Daha sonra, bəzi dilçi alimlər belə yalnız bir fikir irəli sürürlər ki, guya «zadə» sözü fars mənşəlidir. Əvvəlcə onu deyək ki, fars dili hesab etdiyimiz bu dil əslində tacik dilidir və fars dili anlayışı Əhəminilərin süqutu ilə aradan çıxmışdır. Tutaq ki, mənim bu fikrim də yanlıştır. Amma bu, həqiqətdir ki, «zadə» sözü (yaxud komponenti) fars dili ilə bağlı deyildir.

Bu barədə etnoqraf Qiyasəddin Qeybullayev belə yazır: «zadə» sözü zato, saday-zadə kimi yaxın və qohum sözlər etimoloji cəhətdən fars mənşəli deyildir... Bu şəxs adını Albaniyada (Qafqaz Albaniyası) sata (zato) sözü ilə müqayisə etmək olar. Bu sözün mənası isə yaxın, qohum deməkdir.

«Zat», «zadə» sözləri bu mənada yaxın, qohum, nəsil anlayışı bildirir (yaxud, nəsil şəcərəsi) (9, 268).

Daha sonra bu barədə tədqiqatçı Alim Qafurov belə deyir: «XIX əsrə qədər «zadə» komponentli adlar şəxsi ləqəblər kimi işlədilir. Bu ad və ləqəblər ilk dəfə geniş şəkildə İran əhalisi arasında yox, Osmanlı imperiyasında daha çox işlənmişdir. Belə ki, vəzir II Bəyazid Əhməd (XI əsr Xərsəngzadə ləqəbi ilə tanınmışdır. Xərsəng sözü türk tələffüzündə Hersoqovina sözündəndir. Bağdadlı Sinan paşa XVI əsr Ciqalızadə ləqəbi (soyadı) ilə tanınmışdır. Çox hallarda «zadə» komponenti türklərin patronimin titullarda, şəxs adı və vəzifə adlarında, nəsil adlarında işlənib. İranın özündə «zadə» komponentli adlar, familialar daha çox türkdilli əhali arasında yayılmışdır. Bu «zadə» tərkibli familialar daha çox İran Azərbaycanında və Azərbaycan sovet respublikasında işlənir» (1, 105-106).

Bütün bunları deməklə, məni bir sual düşündürür. Doğrudanmı familiyaya, soyada milli rəng verməklə millətdə passionar enerji, milli ruh dirilib artır. Səməd Mənsur demişkən – ofları ovları –li-ləndirməklə millətin qanında coşğunluq yaranır? Türkiyədə minlərlə bir-birinə oxşamayan familialar var. Doğrudanmı onlarda milli qürur yoxdur?! İtaliyada Petrarka da, Bokkaço da var. Onlarda İntibahı bu soyadlarını yaradıb? Fransada Rable də, Balzak da, Viktor Hüqo da, Emil Zolya da var. Onların bədii təfəkküründəki fonemal işığı familialarını yaradıb? Almaniya Lessinq, Hofman da, Höte də, Şillerdə, Toman Man da var. Doğrudanmı onların milli heysiyyəti adları, familiaları yaradıb?!

Orta əsrdə ərəb ədəbiyyatında «Yeniləşmə dövrü» də olub, «Keçmiş qayıdış» dövrü də. Bu dövrlərdəki bədii təfəkkürün miqyası yazıçıların soyadlarına görə yox, ictimai mühitə yanaşmanın dərəcəsi ilə asılı olub. Eləcə də adını çəkdiyim xalqların çoxcəhətli milli potensialından yaranıb, onların əxlaq tərzindən, həyata yanaşma tərzindən, psixoloji faktorlarla əlaqəli olub. Cəngavər Oljas –ov formantından niyə qaçmayıb? Azərbaycan xalqının bənzərsiz poeziyası, müdrik bayatıları, atalar sözü və məsəlləri, əfsanə və dastanları, muğamları və bütün başqa mədəni nailiyyətləri milli-etnik düşüncədən yaranıb və başqa dünya xalqlarının mədəniyyət nümunələrindən seçilib.

Əlbəttə, soyadların əvəzinə eybəcər, gülünc əlavələrə qətiyyətlə bəraət qazandırmaq olmaz, amma milliliyi təkcə soyadları ilə məhdudlaşdırmaq, -ov-ları, -ev-ləri kənara atmaqla milli heysiyyət yaratmaq olmaz. Böyük Sabir demişdir:

Bizim bəzi dilçilərimiz dərin etimoloji analiz əvəzinə, stereotip xarakterli mülahizələrdən daha çox istifadə edir, elmi məntiqə məhəl qoymurlar. Əgər bizim soyadlarımız – «oğlu» sözü düzəldilirdisə, onda bəs qadınların soyadı hansı formatla düzəldilirdi. Biz nə üçün soyad məsələsini və problemini sovet dövrü ilə əlaqələndiririk. Bizim bir çox tədqiqatçılarımız – rus anlayışı ilə «slavyan» anlayışını qarışdırırlar. Ruslar kimdir? «Rus» sözü isveç dilində «gəmiçi», «dənizçi» mənasındadır. Ruslar Skandinaviyadan gəlmişdilər. Onlar dənizçilik və ticarətlə məşğul olurdular. Ruslar əsasən Kiyev ərazisinə gəlirdilər. Kiyev xəzərlilərin qurduğu şəhərdir. Bu sözdə «ev» komponenti də var. «Kiy» sözü böyük mənasında da işlədilir. Ruslar başqa Skandinaviya tayfaları ilə birləşib ticarətlə məşğul olurdular. İlk dəfə Ryurik adlı bir rus (varyaç) Ladoqa gölü ərazisində bir knyazlıq yaradır. Ondan sonra (Ryurikdən sonra) knyaz olan Oleq türklərin qurduğu, lakin slavyanların daha çox məskunlaşdığı Kiyev şəhərini ələ keçirdilər (Çünki xəzərlər artıq buradan köçüb getmişdilər və ruslara bu şəhəri könüllü vermişdilər). Ruslar (varyaçlar) slavyanlarla dost oldular. Burada knyazlıq yaradırlar. 862-ci ildə xəzərlərin öz icazəsi ilə qurulan bu böyük knyazlıq rus dövlətinin təməlini qoydu, yəni bu dövləti skandinaviyalı ruslar yaratdılar. Buranın əhalisi daha çox slavyanlardan idi. Əslində onlar (slavyanlar) dinc tayfalar idi. Onların tayfa adları da bunu sübut edir (slav– slovdeniya, yəni əsir alınmışlar, kölələr). X-XI əsrlərdə ruslar (skandinaviyalılar) xristianlığı qəbul etdilər, knyazlığı xaqanlıq adlandırdılar (Bu barədə bax: Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı. I cild, Bakı, «Yazıçı», 1992, s.131-132). Bir məsələni də nəzərə çatdırmaq istəyirəm. Ruslardan çox-qox qabaq Sibir tayfasından (Altaydan) Karpatlara qədər Böyük Çöl, Turan (Lev Qumilyov) adlanan böyük xaqanlıqlar yaradır və «böyük ev», böyük nəsilərdən, boylardan ibarət olan türklərin doğrudanmı varyaqların familiyasına ehtiyacı vardı? Bizim dilçi və tarixçilərimiz haçan sübut elədilər ki, orev formantları skandinaviyalıların familiyasıdır. Rus familiaları əsas sifət bildirən formantlardan istifadə ediblər – skiy. Ryurikin və Oleqin familialarını bizim tədqiqatçılar öyrənə bilməlməyib?

Mahmud Kaşğari nəsil, tayfa mənalarında «boy» sözünü işlədib, «soy» sözünü də. Bəzən belə bir dil hadisəsi də olur ki, sözün ilk dəfə hansı dilə keçməsinin tarixi, səbəbi dəqiq bilinmir. Məsələn, linqvistika sözünün mənası «dilçilikdir, yəni bu söz latın dilindən keçmə sözdür».

Adama çox qərribə gələr ki, bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərinə necə və hansı şəraitdə keçə bilər? Amma belə bir fakt var: İsmayılı rayonunun Pirəbilqasım kəndində (Bu mənim doğma kəndimdir. A.B.) belə bir ifadə işlədilir: «Linqivi döymə», yəni çox dil tökmə, boş danışma və s. Bizdə dialekt sözü kimi işlənən bu ifadə latınlarda termin kimi işlədilib.

(14, 29)

Daha bir misal: Ukraynada, Pskov ətrafındakı adamlar çörəyə «papa», yəni «pəpə» deyirlər (Müqayisə et: məmə yeyəndən pəpə yeyənə qədər); papa – pəpə mənasında (14, 63).

İngilislərdə «Dəddi – dədə, ata» mənasındadır.

Yusif Vəzir Çəmənəminli deyirdi: «Söz tarixin yuvasıdır». Lev Uspenski rus familiaları haqqında danışarkən belə bir fikrə daha çox diqqət yetirir ki, bu familiaların çoxluğu bir adamın həqiqi nəsil şəcərəsi ilə yox, daha çox ləqəblərlə, qərribə cansız isimlərin heyvan adları ilə bağlıdır. Ruslar xristianlığı qəbul edərkən sadə, yazısı olmayan adamları sadəcə olaraq onların peşələri, ləqəbləri ilə bağlayırdılar və onların əsil nəsil şəcərəsi yaddaşlardan silinib gedirdi. Müəllif haqlı olaraq belə deyir: «...Mən deyərdim ki, bizim familialarımız üzərində çox, daha çox düşünməliyik?» (14, 321). Bir məsələni də xatırlatmaq istəyirik ki, rusların familiaları Ziya Göyalyın fikrincə, «soy» anlayışı latınlarda «korna, almanlarda «Zippi», fransızlarda isə «pağanle» kimi işlədilir». Ziya Göyaly yazır: «Qədim türklərdə ailənin, nəslin 4 (dörd dərəcəsi var idi). «Boy» əsgə oğuzların ailə adı idi. Məsələn, Salur Qazan, Salur Sulalmin adıdır (boyun, nəslin adı). O za-

man nəsil adları əvvəlcə, ad isə sonra gələrdi». (Qədim türk dili lüğətində də ev, ailə, nəsil, bəzən əksinə olurdu). Bir evdə yaşayan ailəyə «törkün» deyilirdi. Müəllif yazır: «Qədim türklərdə «soy» anlayışı həm ata, həm də ana tərəfdən yaxın olan qohumluğu bildirir» (Bax: Ziya Göyaly. Türkcülüyn əsasları. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.118). Əgər belədirsə, yəni bizim nəsil şəcərəsi mənasında işlətdiyimiz «soy» anlayışı məntiqə uyğun gəlirmi? Axı nəsil şəcərəsi ata nəslə ilə bağlıdır. Axı Mahmud Qaşqari də bu mənada nəsil soy yox, boy adlandırır. Bizim xalq bayatılarımızda bir gözəl nümunə var:

İnkər etmək olmaz ki, «ilanla soy ilədəndir» ifadəsində soy qətiyyətlə ata nəslini yox, ana anlayışını bildirir, yəni ilanla cins ildən, bu maral filan cinsdəndir, bu pələng filan cinsdəndir və s. deyilir.

Ziya Göyaly «Millət nə zaman millət olur?» – sualını qoyur və özü də bu suala belə cavab verir: «Hər hansı bir xalqın müstəqil şüurunda «biz türk milləti-yik!» məfhumu anlayışı olmadıqda, hələ millət məsələsindən danışmaq olmaz. Bunun kimi də türk mənşəli bir söz türk xalqının ümumi dil şüurunda artıq yaşamırsa, bu söz türk sözü olmaq dəyərini itirir. Beləliklə, ictimai hadisədən mənsub olduqları zümrənin ortaq şüurunda kristallaşmalıdır» (Bax: Ziya Göyalyın yuxarıda göstərilən əsəri) (s. 66).

Rusiyadakı familialar təhkimçilik quruluşu ilə daha çox bağlıdır, yəni o zaman torpaq sahibləri – mülkədar təhkimçi kəndliləri qeydiyyata alarkən onları həqiqi nəsil adı ilə yox, onların zahiri sifətlərinin əlamətlərinə, davranış və hərəkətlərinə görə siyahıya salır və belə düşüncələrlə ki, təhkimçi kəndli mülkədar familialarına oxşamamalıdır və onları «klicəkləri» ilə çağırırdılar və bu təhqiramiz münasibətlə də yazıq təhkimçi familialarını çox vaxt heyvan adları ilə bağlayırdılar (Volkov, Lisin, Medvedev, Kozlov, Baranov və s.) yaxud da adı əşya adları ilə! Allaha şükür ki, bizdə kəndlilər zülm çəksə də, onlara təhqiramiz familialar, klicəklər verilməyib. Bir də bəy adı da olub, kəndli, kasıb adı da! (Eyni adla!).

Bir məsələ var ki, milli mentalitet heç də ştamplaşmış, təcrid olunmuş distillə edilmiş anlayış deyil, çünki xalis, qarışıqsız, başqa təfəkkürsüz terminlərin nüfuz etməyən, donmuş statik təfəkkür yoxdur (Çox təəssüf ki, indi təfəkkür artıq ştamplaşma üzrədir).

Mirzə Kazımbəy xristianlığı qəbul etmişdir, xaç gəzdirmiş (əslində elə xaç türk xalqlarının atributu olub), lakin ruhən öz millətindən nəinki təcrid olunmamış, əksinə öz millətinin tarixi, milli ədəbiyyatı, dini haqqında öz fəvqaladə istedadını nümayiş etdirmişdir. Rus imperatorunun şərəfinə təşkil olunmuş ziyafətlərin birində imperator Mirzə Kazımbəyin gözəl qızı ilə rəqs etmək arzusunı bildirdikdə, professor elə milli qısqanclıq hissi və ürək ağrısı çəkib ki, bəlkə də özünü xalis müsəlman adlandıran bəziləri fəxr edərki ki, imperator onun qızı ilə rəqs etmək istəyib. Amma professor belə etməyib: o, imperatoru aldadaraq deyib ki, mənim qızım çoxdandı yoluxucu vərəm xəstəliyinə tutulub və mən istəmirəm ki, onun xəstəliyi sənə yoluxsun. Məclisdən sonra Mirzə Kazım bəy Dərbəndə qardaşına zəng edir ki, gəl qızımı buradan apar. (Bax: Ağababa Rzayev. «Dərbənddən başlanan əzablı». Azərənəşr, Bakı, 1989, s.133).

Yapon dilində yu (yer) – ev, ailə mənasında işlədilir. Artıq məlumdur ki, yapon dili təcrid olunmuş dildi və bu dil də Altay dil qrupları arasında yaxınlıq və uzaq qohumluq əlaqələri vardı. Hal-hazırda BDU-nun «Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı» kafedrasının əməkdaşı filologiya elmləri doktoru Oqtay Cəlilbəyli bu barədə faydalı bir elmi əsər yaratmışdır. Onun Altay dilləri nəzəriyyəsi və yapon dili kitabında bu barədə geniş şəkildə danışılır (16, 79).

(Davamı var)

Ağasən Bədəlzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Məhərrəm HÜSEYNOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru